

WZDŁUŻ MORSKIEGO WYBRZEŻA

*Głowa twa wznosi się nad tobą jak Karmel,
włosy głowy twojej – jak królewska purpura,
splecione w warkocze.*

Pnp 7, 6

Równina Nadmorska rozciąga się od północy państwa w kierunku południowym przez takie krainy, jak Akko, Szaron i Szefela. Akko to część dawnej Fenicji z miastem Tyr leżącym dziś poza granicami Izraela. Kraina ta przechodzi w przepiękną równinę Szaron, na której północnym krańcu leży góra Karmel, dumnie wypiętrzając swą głowę nad taflą Morza Śródziemnego. Głównym miastem Szaronu jest Cezarea Nadmorska – port wybudowany przez Heroda. Szefela natomiast to kraina niegdyś zamieszkiwana przez Filistynów, z których najbardziej znanym był olbrzym Goliat pokonany kamieniem wypuszczonym z procy przez Dawida.

Widok na rzymski port w Cezarei Nadmorskiej

Z KART HISTORII • Bunt Żydów przed Piłatem

Prefekt Judei Poncjusz Piłat rezydował przez pewien czas w Cezarei. Na jego rozkaz wojsko rzymskie oparło o mur świątyni jerozolimskiej chorągwie z wizerunkiem cesarza. Dla Żydów był to jawny gest profanacji świętego miejsca. Wszczęli oni bunt i udali się tłumnie do Cezarei, by manifestować przed rezydencją Piłata. Ten otoczył ich wojskiem, ponieważ sądził, że to wystarczy, aby przestraszyć manifestantów. Ci jednak położyli się na ziemi, gotowi umrzeć za wiarę. Determinacja Żydów skłoniła ostatecznie prefekta do zabrania proporców sprzed świątyni.

Wizja Mojżesza (Pwt 34, 1-2)

Morze Śródziemne występuje w Biblii pod wieloma imionami: Morze Wielkie (Lb 34, 6-7), Morze Zachodnie (Joz 1, 4), Morze od Jafy (Ezd 3, 7), Morze Filistynów (Wj 23, 31) lub po prostu Morze (1 Krl 5, 9). Rzymianie wybierali nazwę Morze Nasze (łac. *Mare Nostrum*) lub Morze Wewnętrzne (łac. *Mare Internum*). Zbiornik wodny rozciągający się pomiędzy Europą Południową, Azją Zachodnią i Afryką Północną liczy sobie około 2,5 mln km². Na zachodzie łączy się z Oceanem Atlantyckim przez Cieśninę Gibraltarską, a na wschodzie przez cieśninę Dardanele z Morzem Marmara. Przez Kanał Sueski sięga Morza Czerwonego.

Morze to przez tysiąclecia było świadkiem powstawania i niekiedy upadku starożytnych cywilizacji. Dwie z nich odcisnęły najsilniejsze piętno w krajach związanych z akwenem: fenicka i grecka, a z czasem oczywiście chrześcijańska. Dla państw, które powstawały wokół wybrzeży basenu Morza Śródziemnego, wspólne były klimat i roślinność, a także fauna. Przez tysiąclecia kwitło w nich rzemiosło, handel, żegluga, rybołówstwo i rolnictwo. Do miast portowych prowadziły drogi lądowe, łączące główne miasta basenu, co umożliwiało handel towarami, które drogą lądową przywożono nawet z Indii, Babilonii czy Fenicji. Towary te docierały do zachodniej części Europy i Afryki.

Wiele wydarzeń związanych z Biblią łączy się z tym zbiornikiem wodnym. Akcja scen opisywanych przez autorów Starego Testamentu obejmuje kraj Filistynów i miasta portowe leżące na północ od niego aż po tereny dzisiejszego Libanu, czyli dawnej Fenicji. Niejednokrotnie wspomniane jest także wybrzeże egipskie. Nowy Testament poszerza ten horyzont, częściej wspominając o ziemiach położonych bardziej na zachód od Palestyny, aż po Rzym, a nawet Hiszpanię. Wzmiankowane są liczne wyspy Morza Śródziemnego, jak choćby te związane z podróżami misyjnymi Pawła, Apostoła Narodów, który zamierzał udać się aż do Hiszpanii, na kraniec tegoż Morza. Wiele z nich leżało na Morzu Egejskim, a więc na północno-wschodnim krańcu Morza Śródziemnego. W czasach Jezusa akwen zasadniczo kontrolowany był przez Rzymian.

Widok z góry na promenadę w Tel Awiwie

Boży nakaz wyruszenia w stronę Szefeli (Pwt 1, 6-8)

Równina Szefeli rozciąga się na południe od Jaffy, między nadbrzeżną równiną Morza Śródziemnego a górami Judy. W czasach biblijnych był to teren Pentapolis, czyli pięciu miast zamieszkałych przez nieprzyjaźnie nastawionych do Izraela Filistynów. Do Pentapolis należały: Gaza, Aszkelon, Aszdod, Gat, Ekron. Szefela to kraina bardzo urodzajna, podobnie jak Saron. W czasach biblijnych uprawiano tu zboża, winogrona, drzewa owocowe, pomarańcze i cytryny. Potoki spływające ze wzgórz judzkich skutecznie nawadniały ziemię.

Jozuemu udało się pokonać aż czternaście miast w Szefeli (Joz 15, 33-36), jednak nie udało mu się całkowicie wypędzić Filistynów, którzy pozostawali tu w okresie sędziów i w czasach monarchii. Walki o Szefelę prowadzone były w przekonaniu, że chodzi o spichlerz Palestyny. Był to teren strategiczny, gdyż przebiegała tędy Via Maris z Syrii do Egiptu jako główny szlak komunikacyjny na lądzie.

Szefela, dolina Elah w okolicach Terebintu

Tutaj Samson pobudzany był przez Ducha Pana do walki z Filistynami. Tutaj w Dolinie Terebintu Dawid odniósł sławne zwycięstwo nad Goliatem z Gat. Na pograniczu z Judeą położone były obronne twierdze, Lakisz, Debir, Libna, Bet-Szemesz, i to one broniły dostępu wojsk nieprzyjacielskich do Jerozolimy. Kiedy nastąpiła era Rzymian, powiększyli oni infrastrukturę, budując nowe drogi wiodące także na wschód od wybrzeży Morza Śródziemnego.

Dolina Elah w Izraelu, gdzie według Biblii Dawid zabił Goliata kamieniem z procy

W zapowiedziach dnia Pańskiego prorok Abiasz mówi o Szeferi. Stanie się ona na zawsze własnością Izraelitów: „I posiadą Negeb, to jest górę Ezawa, oraz Szeferę, to jest kraj Filistynów. I posiadą ziemię Efraima i ziemię Samarii, a Beniamin [posiadzie] Gilead” (Ab 19).

Podczas podboju Kanaanu Jozuemu udało się przejąć panowanie nad Szeferą i okolicznymi terenami. Listę podbojów wymienia autor Księgi Jozuego (Joz 11, 16-23).

Ruiny starożytnej świątyni w pobliżu miasta Aszkelon w Izraelu

Kananejczycy i Izraelici mieszkają razem (Joz 16, 9-10)

Miasto położone na granicy Judei i Szeferi było zamieszkałe już w połowie III tysiąclecia przed Chr. Ponieważ leżało na szlaku handlowym pomiędzy Syrią a Egiptem, szybko się rozwijało. Otoczono je murami grubości 15 m wzmocnionymi 3 basztami. Okazało się, że jest to jedno z najlepiej ufortyfikowanych miast w Kanaanie. Z tego najstarszego okresu archeolodzy odkryli liczne megalityczne głazy, czyli poustawiane pionowo kamienie. Do dziś nie udało się ustalić znaczenia takich konstrukcji.

Gezer, ruiny starożytnego miasta kananejskiego

Pomimo stabilnych umocnień faraonowi Tutmozisowi III udało się je zdobyć w 1482 roku przed Chr. i przez kilka wieków pozostało pod dominacją egipską. W XIV wieku przed Chr. wzniesiono nowe mury obronne. Niestety i one zostały zburzone przez Merentaha w 1208 roku przed Chr. Gdy Izraelici dotarli tu po wędrówce z Egiptu, nie zdobyli miasta, choć zabili jego króla. Pomimo porażki i tak przydzielono miasto pokoleniu Efraima, a później stało się ono miastem lewickim.

W X wieku przed Chr. faraon Psusennes II zdobył Gezer i podarował je swej córce, która została żoną Salomona. Był to prezent ślubny. Dzięki temu drugi z kolei król Izraela mógł przebudować miasto i na nowo uczynić je fortecą: „Faraon, król egipski, niegdyś nadciągnął

i zdobywszy Gezer, spalił je, a Kananejczyków zamieszkujących to miasto wytępił. Później dał je w posagu swej córce, żonie Salomona. Salomon zaś odbudował Gezer” (1 Krl 9, 16-17).

Forteca nie okazała się jednak na tyle silna, by odeprzeć wojska asyryjskiego władcy Tiglat Pilesera III, który w VIII wieku przed Chr. przyłączył je do swego imperium. Po raz kolejny zniszczyli je Babilończycy podczas podboju Judei. W czasie powstania Machabeuszy Szymon zdobył miasto i uczynił je ważnym punktem strategicznym w wojnie z Syryjczykami, osadzając tam jako władcę swego syna Jana Hirkana.

Jednym z najważniejszych zabytków archeologii biblijnej jest tzw. kalendarz z Gezer, czyli niewielka wapienna tabliczka o wymiarach 11 × 7 cm. Zawiera ona jeden z najstarszych – bo datowanych na X wiek przed Chr. – zapisów hebrajskich, w którym poszczególnym miesiącom roku przypisano odpowiednie prace rolnicze: zbiór, siew, cięcie lnu, zbiór jęczmienia, zbieranie owoców lata itp. Oto treść notatki: „Dwa miesiące zbiorów. Dwa miesiące siania. Dwa miesiące późnego siania. Miesiąc wrywania lnu. Miesiąc zbioru jęczmienia. Miesiąc, kiedy wszystko [inne] jest zbierane. Dwa miesiące przycinania [winorośli]. Miesiąc letnich owoców”. Autorem inskrypcji jest niejaki Abija, którego imię należy tłumaczyć jako „moim ojcem jest Jahwe”.

Jozue zdobywa miasto (Joz 10, 31-33)

Kananejskie miasto Lakisz, leżące w dolinie Szefeli, oddalone było 40 km od Jerozolimy. Zamieszkałe było już na przełomie III i II tysiąclecia przed Chr., co potwierdza ceramika wydobyta podczas wykopalisk archeologicznych. Już wtedy było to miasto ufortyfikowane i częściowo otoczone przez fosę biegnącą wzdłuż murów. W najwyższej części miasta (akropolu) wznosił się pałac królewski z licznymi pomieszczeniami wokół rozległego dziedzińca. Stały tam także dwie świątynie kananejskie. Świątynia na akropolu, z elementami architektury egipskiej, obejmowała komnatę wejściową, salę główną oraz podwyższone sanktuarium. Drewniany strop podtrzymywały dwie ośmioboczne kamienne kolumny, a ściany ozdobiono malowanym tynkiem.

Stanowisko archeologiczne starożytnego miasta Lakisz

Wspomina się o mieście w listach z Amarny. Według tej korespondencji władcy Lakisz mieli prosić faraona o wsparcie w walkach z ludami Habiru. Miasto zostało zniszczone w XIII wieku przed Chr. w czasie najazdów Ludów Morza. Zdobyte przez Jozuego podczas zasiedlania Kanaanu przez Izraelitów dostało się plemieniu Judy. W XII wieku przed Chr. zostało zniszczone przez pożar. Możliwe, że ogień podłożyli wojujący o miasto Izraelici.

Syn Salomona Roboam przebudował Lakisz, czyniąc z niego twierdzę strzegącą granic królestwa przed najazdami Egipcjan i Filistynów. Wówczas miasto zostało ufortyfikowane podwójną linią masywnych murów z cegły mułowej na kamiennych fundamentach. Główny mur miejski na szczycie kopca miał 6 m szerokości. Brama miejska, w murze południowo-zachodnim, jest jedną z największych i najsilniej ufortyfikowanych bram znanych z tego okresu. Składała się z zewnętrznej bramy w potężnej wieży zbudowanej z dużych kamieni, która wystawała z linii umocnień. Budynek bramny na szczycie kopca składał się z trzech par komór z drewnianymi drzwiami na zawiasach. Na akropolu zbudowano twierdzę pałacową, która prawdopodobnie służyła jako rezydencja namiestnika wyznaczonego przez króla Judy. Obok pałacu znajdował się dziedziniec ze stajnikami i magazynami.

Wschód słońca w ruinach starożytnego pałacu Lakisz w Szefeli

Lakisz zostało zdobyte podczas kampanii Sennacheryba w 701 roku przed Chr. Władca przedstawił zdobycie miasta na reliefie w swoim pałacu w Niniwie i opisał na jednym z tzw. graniastosłupów Sennacheryba. Chodzi o heksagonalne słupy kamienne, na których pismem klinowym opisano kampanie wojenne i zwycięstwa asyryjskiego władcy. Po raz kolejny zniszczył je Nabuchodonozor w roku 586 przed Chr., a opuszczone zostało z niewiadomych przyczyn w II wieku przed Chr.

Jozue zdobywa Eglon (Joz 10, 34-37)

Eglon było starożytnym miastem kananejskim położonym pomiędzy Lakisz a Hebronem. Za czasów Jozuego mieszkańcy miasta toczyli walki z Izraelitami. Król Eglonu Debir utworzył koalicję wraz z królami czterech innych miast amoryckich. Najważniejszym był Adinisedek, król Jerozolimy. Próbował on powstrzymać napór Izraelitów na Gibeonitów. Bóg jednak w cudowny sposób wspierał Izraelitów. Zesłał nawet grad kamieni na przeciwników narodu wybranego, a także wstrzymał słońce, by zwycięstwo Izraela mogło się dopełnić. Po zakończeniu walk miasto zostało przydzielone pokoleniu Judy.

Archeolodzy zidentyfikowali dzisiejsze stanowisko Tell el-Hesi jako dawny Eglon. Położone jest ono 25 km na wschód od Gazy, na obrzeżach dawnych równin filistyńskich. Istniało już w III tysiącleciu przed Chr. i było miastem warownym z podwójnym systemem murów. Wśród wykopanych artefaktów jest wielki piec żuźlowy i tabliczka z pismem klinowym. Inskrypcja musi być związana z listami z Amarny, gdyż wspomina się w niej – podobnie jak w egipskiej korespondencji – przywódców Lakisz.

Ostatnie kamienie pozostałe po biblijnym mieście Dor

Jozue walczy o Dor (Joz 11, 1-6)

Bitwa pod Dor podczas powstania Machabeuszów (1 Mch 15, 10-26)

O pięknie położonym mieście Dor na równinie Szaronu nad Morzem Śródziemnym wspominają teksty egipskie z XIII wieku przed Chr. Kiedy przybyli tu Izraelici wojujący z Kananejczykami podczas zasiedlania Kanaanu, król miasta został zabity, jednak ono samo pozostało niezdojane jako enklawa rdzennych mieszkańców otoczonych przez pokolenie Manasses. Udało się je włączyć do swego królestwa Dawidowi, a Salomon uczynił je stolicą Szaronu (1 Krl 4, 11).

W czasach hellenistycznych, po śmierci Aleksandra Wielkiego, miasto stało się terenem spornym pomiędzy Ptolemeuszami w Egipcie a Seleucydami w Syrii. Początkowo było zależne od Egiptu, jednak w 200 roku przed Chr. opanowali je Seleucydzi. Dor szczyciło się wtedy trzema zatokami: handlową, stoczniową i rybacką.

Podczas wojny żydowskiej, która wybuchła w 66 roku po Chr., Dor było twierdzą dosyć trudną do zdobycia. Zapewne dlatego Rzymianie zdecydowali się przetrzymywać tu żydowskich zakładników. Wspomina o tym Józef Flawiusz przy okazji relacji ze swojej interwencji w sprawie mieszkańców Seforis: „Otrzymałszy więc takie polecenia, przybyłem do Galilei. Tu zastałem obywateli Seforis wielce zatroskanych o los swego ojczyzstego miasta, ponieważ Galilejczycy postanowili je złupić z powodu prorzymskich sympatii mieszkańców jako też ich zobowiązania dochowania wierności zarządcy Syrii Cestiuszowi. Ja jednak rozproszyłem dręczące wszystkich obawy, usposabiając przychylnie do nich ludność Galilei i zezwalając im, ilekroć zapragną, na porozumienie się ze swoimi współobywatelami zatrzymanymi przez Cestiusza w charakterze zakładników w Dorze” (*Autobiografia* 8).

Archeologom udało się odkryć z czasów hellenistycznych i rzymskich brukowane drogi, szczątki łaźni publicznych, teatr i pozostałości pogańskich świątyń z pięknymi mozaikowymi posadzkami. Bieżącą wodę dostarczano akweduktem z pobliskich wzgórz. Z biegiem czasu znaczenie miasta zaczęło maleć, gdyż leżało ono oddalone zaledwie 15 km od nowo wybudowanego portu, którym była Cezarea Nadmorska.

Widok na zatoczki i klify plaży Dor

Dawid chroni się przed Saulem (1 Sm 27, 1-4)

Biblijne Siklag zlokalizowano na judejskich wzgórzach pomiędzy Kiriath Gat a Lakisz. Nazwa Siklag nie jest nazwą kananejską, lecz filistyńską. Została nadana miastu przez imigrantów z wysp Morza Egejskiego. Według Biblii przy zasiedlaniu Kanaanu miasto dostało się pokoleniu Judy (Joz 15, 31), jednak zapewne długo zamieszkiwane było przez Filistynów, skoro dopiero Akisz, król Gar, dał je na własność Dawidowi.

Właśnie w Siklag Dawid zgromadził pierwszych wojowników, z którymi później walczył przeciw Amalekitom. Po ich pokonaniu przesłał różnym miastom łupy wojenne, dzięki czemu łatwiej było mu przejąć nad nimi władzę. Biblia milczy na temat tego, co działo się w Siklag pomiędzy panowaniem Dawida a niewolą babilońską. Dowiadujemy się jednak, że po niewoli na skutek dekretu perskiego króla Cyrusa wielu wygnańców powracających do ojczyzny osiedliło się właśnie w tym mieście (Ne 11, 25-30).

Naczynia gliniane służące do przechowywania wina i oliwy

Archeologom udało się odnaleźć ślady osadnictwa z czasów filistyńskich w XII i XI wieku przed Chr. Odkryto obszerne, masywne kamienne konstrukcje zawierające znaleziska typowe dla cywilizacji filistyńskiej. Dodatkowymi znaleziskami są złoża fundamentów, w tym miski i lampka naftowa – ofiary składane pod podłogami budynków w przekonaniu, że przyniosą one szczęście w budowie. Znalezione również narzędzia kamienne i metalowe. Nad pozostałościami osady filistyńskiej znajdowała się osada wiejska z czasów króla Dawida, od początku X wieku przed Chr. Osada ta została zniszczona przez pożar. W różnych pomieszczeniach znaleziono prawie sto kompletnych naczyń ceramicznych. Wiele z nich służyło do przechowywania oliwy i wina. Datacja wyraźnie wskazuje na czasy Dawida.

Wróżka z Endor (1 Sm 28, 7-10)

Endor to starożytne madianickie miasto leżące na terenach północnych Ziemi Obiecanej, w pobliżu masywu góry Hermon. Podczas inwazji Izraelitów w czasie zasiedlania Kanaanu nie udało im się go zdobyć (Joz 17, 10-12). Zdołano to uczynić dopiero w okresie sędziów, kiedy najechano na miasto pod wodzą Gedeona (Ps 83, 10-11).

W Endor przebywała wróżka, do której potajemnie udał się król Saul, by wywołała ducha Samuela. Chciał w ten sposób dowiedzieć się o losy potyczek z Filistynami. Historia skończyła się tragicznie. Filistyni pokonali Izraelitów, w tym synów Saula, a sam król popełnił samobójstwo (1 Sm 28, 8-25).

Dziś nie sposób dokładnie zlokalizować miejscowości, jednak w zapisie biblijnym dużo ważniejsze jest przesłanie opowiadania o tym, co się tam wydarzyło, niż sama topografia. Okazuje się, że

Ziemia Święta

duch Samuela pojawił się przed wiedźmą, jeszcze zanim ta zdążyła przystąpić do magicznych rytuałów, by go wywołać. Wróżka się przeraziła i krzyknęła. To również wydaje się dziwne, skoro przecież parała się magią i oczekiwała pojawienia się ducha. Z punktu widzenia nowotestamentalnego można wysnuć wniosek, że nie ukazał jej się duch zmarłego, lecz zły duch podający się za Samuela. Taką możliwość zdaje się sugerować Paweł, gdy pisze do Koryntian: „Sam bowiem szatan podaje się za anioła światłości” (2 Kor 11, 14). Skoro Szatan podaje się za dobrego anioła, może zapewne podszywać się pod ducha osoby zmarłej. W Przypowieści o bogaczu i Łazarzu Jezus oznajmia, że Bóg nie posyła zmarłych na ziemię, by pokazywali się żyjącym (Łk 16, 19-31).

O Orygenesie mówi się, że był pierwszym twórczym pisarstwo wyznawcą Chrystusa, który pochodził z chrześcijańskiego domu. Jego ojciec, Leonidas, zapewnił mu naukę nie tylko matematyki, gramatyki i retoryki, lecz także kształcenie myślenia teologicznego i poznawanie zasad chrześcijańskiej wiary. Te ostatnie tak silnie zakotwiczyły się w sercu młodego wyznawcy, że niejednokrotnie odznaczył się on dużym radykalizmem w swym postępowaniu. Gdy Leonidas padł ofiarą prześladowania w 202 roku, syn zamierzał podzielić los ojca. Ocalał życie tylko dlatego, że przestraszona gorliwością syna matka schowała mu ubranie. Nie miał w czym wyjść z domu. Po śmierci ojca Orygenes sprzedał jego bibliotekę autorów pogańskich i dzięki temu mógł wieść skromne życie oddane nauce, modlitwie i pracy pisarskiej. Ponieważ i z natury, i z przekonań pozostawał ascetą, tak zarobione pieniądze wystarczały mu na utrzymanie pozbawione luksusów i zbędnych przyjemności. Pomimo tego jego życie pełne było dalekich podróży, wspaniałych wykładów i ciekawych spotkań. Głównie jednak oddawał się pracy pisarskiej. Dziś niektórzy podważają pogłoskę jakoby aleksandryjski gorliwiec pozbawił się męskości, gdyż wspomina o tym jedynie Euzebiusz. Jest jednak całkiem możliwe, że Orygenes mówi o sobie, gdy komentuje słowa Chrystusa: „Bo są niezdatni do małżeństwa, którzy z łona matki takimi się urodzili; i są niezdatni do małżeństwa, których ludzie takimi uczynili; a są także bezżenni, którzy ze względu na królestwo niebieskie sami zostali bezżenni. Kto może pojąć, niech pojmuje!” (Mt 19, 12). Choć radykalny egzegeta aleksandryjski najprawdopodobniej pozbawił się płodności naturalnej, bez wątpienia był najpłodniejszym pisarzem chrześcijańskim starożytności. Swym dorobkiem przewyższył wszystkich ojców Kościoła. Obok poganina Plotyna uznany został za najbardziej wszechstronny umysł epoki. Hieronim twierdził, że można mu przypisać ponad dwa tysiące dzieł. Cała dotychczasowa spuścizna intelektualna chrześcijańskich pisarzy to zaledwie preludium do dzieła Orygenesesa. Euzebiusz natomiast dodaje, że uczeń Orygenesesa, Ambroży, opłacał dla niego kilku stenografów i siedem osób przepisujących teksty w całości, a ponadto kilka kaligrafek. Geniusz z Aleksandrii stworzył wokół siebie niewielkie wydawnictwo – niewielkie jak na dzisiejsze czasy, największe natomiast w starożytności chrześcijańskiej. Sam pozostawał nie tylko wydawcą, lecz także autorem woluminów.

W pewnym sensie naukową spuścizną Orygenesesa przejął Euzebiusz z Cezarei (264–340), który został biskupem w 313 roku, a więc w roku wydania edyktu mediolańskiego przez Konstantyna. Jest on autorem dziesięciotomowej *Historii Kościoła*, którą rozpoczyna od czasów Abrahama, a kończy na czasach Konstantyna. Na polecenie cesarza Euzebiusz zorganizował pięćdziesięciu kopistów, którzy stworzyli pięćdziesiąt egzemplarzy Biblii. Wszystkie tomy wysłano do Rzymu. Na pewien czas Euzebiusz przyłączył się do arian, ale gdy zauważył, że ta postawa zagraża jedności Kościoła, odstąpił od nich. Spór pomiędzy zwolennikami Ariusza a prawowiernymi chrześcijanami toczył się o jedną literę: arianie twierdzili, że Chrystus jest „podobny” (gr. *homoiusios*) do Ojca, a w oficjalnym nauczaniu Kościoła przyjmowano, iż jest „współistotny” (gr. *homousios*). Euzebiusz jest autorem *Onomasticonu* – pierwszego w historii chrześcijaństwa słownika nazw biblijnych. Aż sześćset haseł z tego dzieła pojawiło się na mozaikowej mapie w Madabie.